

УДК351.851:37(477)

Г. Лопушняк,
Х. Рибчанська

ВИЩА ОСВІТА УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Здійснено аналіз функціонування вищої освіти в контексті дотримання принципів реалізації конституційного права на освіту, виявлено проблеми у зазначеній сфері та запропоновано шляхи їх вирішення. Окреслено напрями перспектив розвитку вищої освіти.

Ключові слова: вища освіта, освітня галузь, вищі навчальні заклади, розвиток.

Вища освіта в сучасному глобалізованому й інформатизованому світі все більше стає вирішальним чинником соціально-економічного розвитку, фактором становлення ефективних механізмів державного та соціального управління, одним із пріоритетних компонентів модернізації країни на шляху до євроінтеграції. На сьогодні цілком очевидно, що без необхідної освіти людина не зможе забезпечити собі належних умов життя і реалізуватись як особистість, а також усвідомити і захистити свої права. Високий рівень освіченості населення позитивно впливає на створення сприятливих умов для повної реалізації прав і свобод людини та громадянина, що своєю чергою зобов'язує державні органи влади до пошуку ефективних механізмів їх забезпечення. І це закономірно, адже у сучасній парадигмі виробництва знання є центральним елементом, і саме тому зміни в освіті можуть стати вирішальним фактором соціально-економічного розвитку кожної держави, зокрема і України.

За роки незалежності в Україні визначено нові пріоритети розвитку вищої освіти, створено відповідну правову базу, розпочато практичне реформування галузі, яке не завжди дає очікувані результати і часто не враховує багатьох ризиків, що у підсумку призводить до соціально-психологічного напруження в суспільстві і прояву громадянської непокори.

Зважаючи на актуальність досліджуваної тематики, різні аспекти розвитку освітньої галузі достатньо широко висвітлені в працях багатьох учених та практиків, а саме: В. Андрущенко, Т. Боголіб, О. Грішної, Є. Жильцова, К. Корсака, М. Лукашенко, С. Мамонтова, Р. Патори, В. Радченка та інших. Однак виникнення й поширення новітніх технологій, удосконалення виробничих процесів зумовлюють високу залежність подальшого розвитку кожної країни від здатності її громадян здобувати, передавати та впроваджувати у практику нові знання. Тому дослідження розвитку вищої освіти та виявлення проблем у цій сфері завжди перебуватиме у полі зору науковців і потребуватиме пошуку ефективних механізмів управління нею.

Метою статті є аналіз функціонування вищої освіти в контексті дотримання принципів реалізації конституційного права на освіту, виявлення проблем й окреслення напрямів їх вирішення та перспектив розвитку зазначеної сфери.

Сучасна історія демонструє прискорення появи суспільних проблем, що становлять нові загрози та ризики. Недостатня ефективність реакції на ці проблеми з боку держави, бізнесу й суспільства (з об'єктивних чи суб'єктивних причин) призводить до виникнення криз – катастрофічних чи інших драматичних подій, типових чи

специфічних негараздів у соціально-економічних системах. Саме тому будь-які реформи, насамперед у сфері вищої освіти, повинні бути виваженими і обґрунтованими не тільки в економічному аспекті, але і в моральному. Вважаємо, що дотримання основних принципів реалізації конституційного права на освіту (наявності, доступності, прийнятності, адаптованості) сприятиме розвитку вищої освіти та підвищенню її конкурентоспроможності на світовому ринку освітніх послуг.

Аналізуючи дотримання принципу наявності в контексті реалізації права на освіту не можемо оминати того, що внаслідок погіршення демографічної ситуації відбувається скорочення мережі професійно-технічних та вищих закладів освіти (рис. 1).

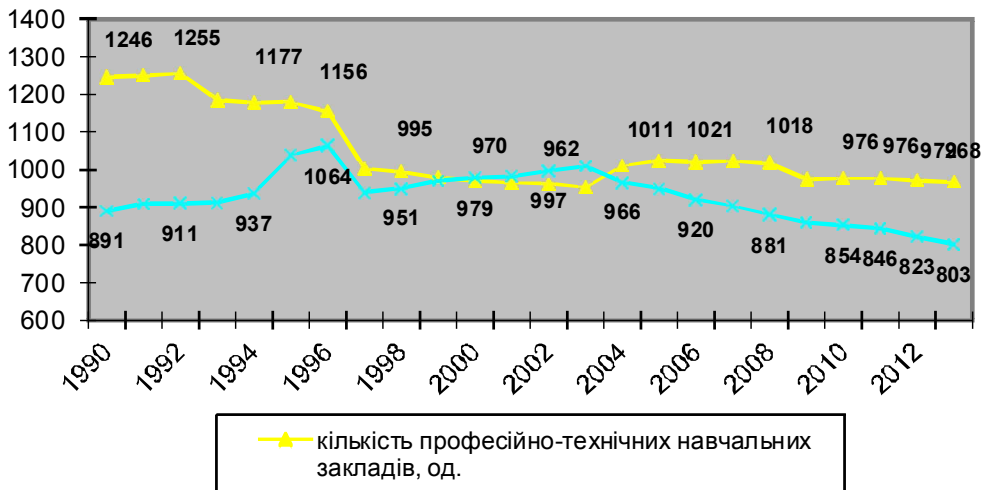

Рис. 1. Динаміка кількості освітніх закладів в Україні у 1990 – 2013 рр.

Примітка: складено авторами на основі інформації Державної служби статистики.

Вважаємо таку тенденцію виправданою, оскільки не їх кількість свідчить про якість освіти, а бажання студентів вчитися, вміння професорсько-викладацького складу зацікавити студентів у навчанні, оснащеність цих закладів сучасними технічними засобами тощо. Крім того, доцільно зазначити, що саме збільшення можливості доступу до послуг вищої освіти спровокувало зниження конкурсу у вищих навчальних закладах, знизило престижність вищої освіти, і, відповідно, якість наданих послуг. Проте, скорочуючи вищі навчальні заклади, слід подумати про працевлаштування великої кількості викладачів, які залишаться без роботи, а також про тих випускників шкіл, які не зможуть вступити до обраного вищого навчального закладу, тобто їм держава повинна забезпечити відповідну альтернативу.

Реформа вищої освіти повинна проводитись тільки в контексті загальної стратегії як соціального, так і економічного розвитку країни. Окрім того, на нашу думку, одним із важливих елементів освітньої політики держави, яка має сприяти раціоналізації використання її інтелектуального потенціалу, повинна стати профорієнтація.

Державні заходи з профорієнтації населення повинні, насамперед, бути спрямовані на виявлення здібностей та визначення того простору знань і інформації, з якими учень має прийти до вибору професії, а доросла людина – до необхідного внесення

змін у досвід набутої діяльності. Також, необхідно змінити ставлення молоді до так званих непрестижних спеціальностей, до яких віддавна належать і робітничі. І тут найактуальнішою проблемою є низький рівень зарплати та яскраві приклади розкішного життя без докладання великих зусиль. Відсутність належного контролю з боку держави за витратами чиновників та членів їх сімей призвела до втрати довіри населення до державних органів влади, посилення незадоволення населення.

Вважаємо, що однією із причин загрозливого зменшення числа фахівців робочих спеціальностей є відсутність об'єктивного та обґрунтованого моніторингу ринку праці.

Свій “внесок” у поглиблення проблеми забезпечення виробництва потрібними робітничими кадрами внесли й самі роботодавці, які в умовах тимчасового надлишку робочої сили за кілька років стали дуже прискіпливими: вони мають бажання одразу отримати робітників 5 – 6 розряду, з допусками, сертифікатами тощо, не вклавши жодної копійки у їх навчання. Умови, які роботодавці пропонують початківцям, часто знаходяться поза межами здорового глузду і трудового законодавства – мізерні зарплати (часто “конвертовані”), обмеження у відпустках, лікарняних тощо. Через ці обставини, через рік полишають роботу 20% випускників закладів профтехосвіти. Тому, доцільно було б на законодавчому рівні створити податкові стимули для роботодавців, які власними коштами навчають кадри і створюють для працівників належні соціально-побутові умови, скажімо надають гуртожитки чи будують соціальне житло.

Позитивним моментом у цьому напрямі є прийняття Кабінетом Міністрів України Постанови “Деякі питання надання роботодавцям дотації для забезпечення молоді першим робочим місцем” № 223 від 19.03.2008 р. Щоправда, перелік робочих спеціальностей для створення дотаційних робочих місць дуже малий – всього 6.

Ще одним чинником зменшення числа учнів у системі профтехосвіти і, відповідно, майбутніх робітничих кадрів, стало спрощення доступу до вищої освіти, що, своєю чергою, обернулося ще й різким зниженням якості та авторитету самої вищої школи.

Отже, прагнення держави підвищити рівень освіченості населення країни шляхом спрощення доступу до вищої освіти не завжди має тільки позитивні наслідки. Тому, при формуванні державного замовлення у сфері вищої освіти потрібно враховувати, насамперед, тенденції на ринку праці, демографічну ситуацію та право на вільний розвиток особистості.

У цьому контексті, як позитив, доцільно відзначити прийняття в кінці 2012 р. Закону України “Про формування та розміщення державного замовлення на підготовку фахівців, наукових та науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів” [1] та розробку й затвердження у 2013 р. Методики формування середньострокового прогнозу потреби у фахівцях та робітничих кадрах на ринку праці [2]. Однак зазначена методика не враховує потреб суспільства, які можна було б розраховувати за результатами минулорічних вступних кампаній для забезпечення реального конкурсу не менше 5 заяв на місце. Вивільнені людські та фінансові ресурси можна було б спрямувати на розвиток наукових досліджень у галузі та зміцнення матеріальної бази.

Також вважаємо, що формування середньострокового прогнозу потреби фахівців різного профілю та впровадження конкурсної системи розміщення державного замовлення на підготовку фахівців із вищою та професійно-технічною освітою не дасть очікуваних результатів при збереженні існуючих підходів до формування конкурсних комісій з формування державного замовлення та порядку працевлаштування випускників

вищих навчальних закладів. Зокрема, неприпустимим видається включення до складу конкурсних комісій ректорів вищих навчальних закладів та інших зацікавлених осіб. На нашу думку, обсяг держзамовлення і його розподіл має завершуватися не менш як за три місяці до початку вступної кампанії. Натомість у 2013 р. Постанова Кабінету Міністрів № 363 “Про державне замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, на підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів для державних потреб у 2013 році” була прийнята лише 20 травня, тобто за 40 днів до початку вступної кампанії (а в минулі роки подібні постанови приймалися взагалі напередодні вступної кампанії). У таких умовах неминуче “ручне” коригування держзамовлення в ході вступної кампанії. Як наслідок, страждають вступники, які не мають повної інформації для прийняття оптимального для себе рішення.

Неможливе повноцінне функціонування вищих закладів освіти без наявності необхідної кількості придатних для життя гуртожитків. Але українська реальність така, що умови проживання у більшості з них не відповідають соціальним та побутовим стандартам. Так, за даними студентської ініціативи “громадський захист”, станом на 1 вересня 2010 р. із 3010 будівель гуртожитків вищих навчальних закладів тільки 95 будівель (майже 3%) повністю відповідають сучасним вимогам, а з 1050 будівель гуртожитків професійно-технічних навчальних закладів – 42 (приблизно 4%) [3].

Фактично, декларативним стало конституційне право на безкоштовну вищу освіту щодо певних професій (юристи, медики). Діючи в напівлегальний спосіб, відповідальні працівники вищих навчальних закладів примушують студентів укладати договори, за якими вони зобов’язуються відпрацювати протягом трьох років за державним скеруванням після отримання диплому або повернути державі кошти за навчання. Однак укладання договору, на жаль, не підкріплене ніякими державними гарантіями відповідного робочого місця після закінчення навчання та не враховує особистих та сімейних обставин чи побажань випускника. Основною причиною такої ситуації, на нашу думку, є збільшення розриву зв’язків між освітянами і працевдавцями, між сферою освіти й ринком праці. Тому нам видаються доцільними такі заходи, що сприятимуть вирішенню вищевказаної проблеми:

- забезпечення практичної реалізації законодавчих актів у галузі освіти, що вже прийняті;
- застосування системного підходу до проведення профорієнтаційної роботи, який полягає у поетапному її проведенні: школа, позашкільні навчальні заклади, професійне середовище;
- підвищення рівня престижності окремих професій;
- узгодження інтересів особи та суспільства через ринок праці;
- збалансування тенденцій ринку праці з демографічними і тенденціями освітнього ринку;
- забезпечення взаємозв’язку школи, сім’ї, виробництва і громадськості в здійсненні профорієнтаційних заходів.

Введення системи незалежного зовнішнього оцінювання рівня знань є важливим іспитом для української системи освіти щодо дотримання принципу доступності права на освіту. Попри всі переваги цієї системи хочемо привернути увагу до проблем, які все-таки виникають у процесі її реалізації. Так, за результатами загальнонаціонального опитування основними недоліками вступу до ВНЗ за результатами ЗНО населення вважає, насамперед, недостатню підготовку випускників шкіл до тестування (37%, у “цільовій”

групі – 42%), недосконалість тестів (31%, у “цільовій” групі – 35%) та відсутність впевненості у чесності проведення тестування (31% серед населення і у “цільовій” групі)[4].

Окрім того, за результатами цього ж опитування найбільш серйозною проблемою вищої освіти на сьогодні і в Україні, і в Росії населення вважає високу плату за навчання (так вважають 67% росіян та 60% українців). Другою серйозною проблемою, на думку українців, є корумпованість адміністративно-викладацького складу ВНЗ (35%). Найбільш серйозними проблемами вищої школи в Україні були також визнані: нерівність доступу до вищої освіти (29%), невідповідність викладання вимогам ринку (29%), не конвертованість дипломів більшості вітчизняних ВНЗ у світі (26%). І ті ж самі проблеми вважають найбільш серйозними у своїй системі вищої освіти й росіяни.

Досить важливим аспектом дотримання принципів адаптованості і прийнятності у сфері вищої освіти є проходження студентами випускних курсів вищих навчальних закладів відповідної навчальної та виробничої практики для закріплення теоретичних знань та напрацювання необхідних практичних навиків, які знадобляться випускникам при працевлаштуванні. На жаль, існуюча система проходження практики є недосконалою, оскільки здебільшого, студент змушений самостійно шукати базу практики, що своєю чергою, призводить до фіктивного її проходження. Вважаємо, що вирішити зазначену проблему можна було б шляхом зарахування всіх практикантів на посади стажистів у відповідній сфері діяльності за профілем навчання з відповідною оплатою та відповідальністю. Одним із прийнятних варіантів, на нашу думку, було б скерування студента, що навчається за державним замовленням, на місце практики, що пізніше, за умови успішного завершення навчання, може стати місцем його праці відповідно до скерування на роботу. Це дало б змогу у майбутньому випускнику краще ознайомитись з умовами його роботи після закінчення ВНЗ. Потенційний роботодавець також отримував би від цього певну вигоду, оскільки був би зацікавлений у підготовці майбутнього працівника та міг би самостійно визначити рівень його знань і вміння адаптуватися до певного середовища.

Також доцільно зазначити, що виконання всіх принципів значною мірою залежить від рівня фінансування освіти та ефективності цього фінансування. Незважаючи на постійне збільшення видатків на освіту як в абсолютному виразі так і у відсотках до ВВП (з 5,3% у 2004 р. до 6,7% у 2012 р.) ці показники не забезпечують потреби вітчизняної галузі освіти у фінансових ресурсах.

Порівнюючи з іншими країнами видатки на освіту у % до ВВП, на перший погляд, може скластися враження про досить високий рівень фінансування освітньої галузі (в Україні – 7,3% ВВП, в Данії – 8,0%, Норвегії – 6,37%, США – 7,34%, Чехії – 4,61 %, Словаччині – 3,79 %). Однак обсяг ВВП, що припадає на душу населення є значно вищим ніж в Україні (в Данії – 42300 євро на одну особу, Норвегії – 63800, Чехії – 13100, Словаччині – 12100, а в Україні – тільки 2174 євро). Саме тому, порівнюючи видатки на освіту у % до ВВП, обов'язково, на нашу думку, потрібно враховувати і обсяг ВВП на душу населення. Тепер очевидним є те, що коштів на освіту, враховуючи обсяг ВВП на душу населення, недостатньо. Внаслідок цього погіршується якість освітніх послуг та зменшується їх доступність для малозабезпечених верств населення.

Окрім того, непоодинокими є факти неефективного використання коштів на освіту. Підтвердженням цього є дані звіту Рахункової палати України щодо ефективності державного замовлення. Як зазначають аудитори, майже 80% усього обсягу державного замовлення

незмінно спрямовується на підготовку фахівців, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення їх кваліфікації, а інші напрями становлять всього лише від 0,6 до 4,2%. При формуванні його обсягів у Мінекономіки не застосовується єдиний підхід щодо визначення вартості підготовки фахівців. Міністерство здійснює коригування фінансування в ручному режимі. Такі дії призводять до подорожчання умовної вартості підготовки одного фахівця й, як наслідок, до неефективного використання бюджетних коштів. Окрім того, обсяги державного замовлення визначалися Мінекономіки на власний розсуд, формально, без наявності достатніх обґрунтувань. Державними замовниками, як зазначають аудитори, протягом 2004–2007 рр., не визначалися та не забезпечувалися пріоритетні державні потреби щодо працевлаштування в державному секторі економіки випускників із вищою освітою. Унаслідок цього бюджетні кошти у сумі понад 36 млн грн використано неефективно [5].

Такий формальний підхід можна заперечити тим, що держава забезпечує реалізацію права на безкоштовну вищу освіту, а не просто надає освітні послуги. З огляду на це, необхідно знайти розумний баланс між забезпеченням потреб економіки й правом на власний розсуд обирати майбутню професію в поєднанні з правом на безкоштовну вищу освіту.

Що стосується перспектив розвитку вищої освіти, то першочерговим кроком має, на нашу думку, стати прийняття нового Закону України “Про вищу освіту”, який допоможе врегулювати низку питань у зазначеній сфері.

Висновки

Виходячи з вищенаведеного, можемо зробити такі висновки.

Розвиток сфери вищої освіти значною мірою залежить від повноти реалізації права кожного на освіту, зокрема від дотримання принципів: наявності, доступності, прийнятності та адаптованості.

Унаслідок проведеного аналізу, на жаль, змушені констатувати про наявність значної кількості проблем соціально-економічного спрямування, які безпосередньо впливають на розвиток системи вищої освіти. Серед них виокремлено такі: скорочення мережі вищих навчальних закладів без створення певних захисних механізмів для вивільнених працівників зазначених установ; недосконалість розрахунку потреби у підготовці фахівців та порядку їх працевлаштування; незадовільний рівень фінансування галузі (порівняння здійснювалось враховуючи не тільки відсоток фінансування освіти від обсягу ВВП, але й обсяг ВВП на душу населення, який є значно нижчим від розвинених країн), унаслідок чого в освітніх закладах спостерігається нестача підручників, різке зменшення бібліотечних фондів, невідповідність більшості гуртожитків ВНЗ санітарним та побутовим вимогам, зношеність основних фондів тощо; невідповідність викладання вимогам ринку, незбалансованість освітнього ринку та ринку праці, висока плата за навчання у вищих закладах освіти.

Для вирішення окреслених проблем, на нашу думку, необхідно, насамперед, при здійсненні будь-яких реформ у галузі вищої освіти враховувати не тільки сукупність майбутніх благ та потенційних досягнень, але й соціальні загрози, що можуть виникнути унаслідок реалізації відповідного управлінського заходу.

Основними напрямками розвитку вищої освіти є оптимізація мережі вищих та професійно-технічних навчальних закладів, які отримують фінансування з державного бюджету, перегляд переліку напрямів і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у цих закладах з метою приведення їх у відповідність до вимог ринку праці, а також підвищення ефективності використання бюджетних коштів.

Окрім того, на нашу думку, всі реформаторські заходи в державі доцільно проводити тільки в межах загальної соціальної стратегії, яка повинна стати основою соціально-економічного розвитку України.

Література

1. Про формування та розміщення державного замовлення на підготовку фахівців, наукових та науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів [Електронний ресурс] : Закон України № 5499-VI від 20.11.2012 р. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5499-17>.
2. Про затвердження Методики формування середньострокового прогнозу потреби у фахівцях та робітничих кадрах на ринку праці [Електронний ресурс] : Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі № 305 від 26.03.2013 р. — Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ME130644.html.
3. Довідкова інформація щодо студентських гуртожитків [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://studzahyst.org.ua/content/dovidkova-informaciya-shchodo-studentskih-gurtozhitkiv>.
4. Тестування та рівний доступ до якісної вищої освіти: громадська думка про ЗНО, вступ до вишів, проблеми вищої школи [Електронний ресурс] : прес-реліз про результати загальнонаціонального опитування населення України / Фонд “Демократичні ініціативи” (27.04.2001 р.). — Режим доступу : <http://dif.org.ua/ua/press/kerkptkr>.
5. Держзамовлення потребує змін [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.ac-rada.gov.ua/achamber/control/uk/publish/article/main?art_id=1056085&cat_id=411.

Н. Lopushniak
Kh. Rybchanska

HIGHER EDUCATION IN UKRAINE: PROBLEMS AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT

The analysis of functioning of higher education in the context of observance of principles of the constitutional right to education is made, problems in this area are defined and solutions are offered. Trends in higher education development are determined.

Key words: higher education, education sector, higher education institutions, development.